

خاتم ساري هنر بي بديل ايراني ليلا سلحشور

هنر خاتم ساري يکي از زيباترين هنرهاي دستي ايران زمين است که ارزش هنري فوق العاده دارد. سايقه اين هنر در ايران از زمانهاي خيلي قديم بوده است. هنر خاتم در طول پيدايش و تکامل خود، سینه به سینه و از استاد به شاگرد و از پدر به پسر انتقال یافته و خواه ناخواه با تغييراتي به شکل امروزي درآمده است.

هنر آراستن سطح اشيا چوبي به صورتي شبيه موزائيک با مثلث هاي کوچک دو پهلو برابر و سه پهلو برابر از جنس عاج، چوب هاي مختلف، استخوان و فلزات گوناگون، در مورد معنا و مفهوم خاتم و خاتم ساري استناد ما به کتابهاي لغت قديمي است. در لغت نامه دهخدا، خاتم سازچنين معني شده است: ((آنکه پاره هاي استخوان را در چوب با نقش ونگار بنشاند.))

در غياث اللغات (خاتم بند) چنين تعريف شده است. ((آنکه از عاج و استخوان شتر و چوب وغيره، گلها و نقوش بر بعضي چيزها کنده، وصل نمايند.))

در کتاب ايرانشهر در مورد خاتم ساري چنين آمده است: ((مرکز اصلي اين صنعت ظريف شيراز استو از زمان قاجار در اصفهان هم ساختن خاتم معمول بوده است.))

اين نوع موزائيک در چوب از اين نظر ممتاز است که در آن قطعات کوچک عاج به کار رفته و نقشه آن هم مانند نقشه هاي قالي و قاليچه است.

در خاتم کاري، بيشتر گلهاي کوچک و ستاره هاي درخشاني که از مواد مختلف ترکيب یافته اند، ديده مي شود. يعني قطعات کوچک منظمي از ني و مس و قلع و چوب و عاج بريده و آنها را روي سطحي که قبلا سريشم زده اند مي چسبانند.

در فرهنگ معين (خاتم بند) چنين تعريف مي شود: آنکه از عاج فيل و استخوان شتر و چوب، گلها و نقوشي بر سطح چيزي (چوب و غيره) ايجاد کند.

تاريخچه خاتم کاري

زمان آغاز اين هنر آشکارنيست و آنچه درباره آن گفته ميشود بيشتر با افسانه همراه است. برخي استادان خاتم ساز بر اين عقیده اند که اين هنر معجزه ابراهيم پيامبر (ع) است، ولي به نقل يکي از برجستگان خاتم ساري، اين هنر - صنعت به شيوه امروزي قبل از صفويه و در عهد استيلاي ايلخانان مغول بر ايران وبه دنبال پيدايش رابطه مستقيم بين ايران و چين، به ايران راه یافته است. برخي ديگر از محققان نيز معتقدند که خاتم کاري در دوره ديلميان در ايران و در شهر شيراز پايه گذاري شد و در عصر صفويه به اوج شکوفايي رسيد، زيرا از طرفي حمايت حکومت از هنرمندان و از ديگر سو ايجاد روابط بازرگاني با کشورهای دور و نزديک، به گسترش هنر خاتم کمک کرد.

در ايران پيش از ظهور اسلام گونه اي خاتم ساري رواج داشته و شيوه کار آن چنين بوده که از چوب يک رنگ مکعب هايي به اضلاع چهار ميلي متر مي بريندند و با طرح هاي گوناگون روي صفحه اي نصب و ميخکوب مي کردند و اين شيوه تا چند قرن پس از اسلام هم متداول بوده است. در حال حاضر منبري خاتم کاري شده با اين روش در مسجد جامع عتيق شيراز وجود دارد که بيش از هزار سال از ساخت آن مي گذرد.

خاتم ابتدا از کنار هم قرار گرفتن مثلث هاي بزرگ شکل مي گيرت و رنگ چوب هاي مصرفي بيشتر سياه يا سفيد بود. ولي به تدريج ذوق و سليقه ايراني طرافت کنوني را جانشين زمختي پيشين نمود و تنوعي در رنگ هاي آن به وجود آورد و رنگ هاي قرمز، سبز، آبي و زرد را به آن افزود و به جاي روي و قلع که قبلا به کار برده مي شد وهيچ جلوه و جلالي نداشت، از فلز برنج بهره گرفت.

از نظر هندسي نيز در خاتم تغييراتي ايجاد گرديد و اشکال سه ضلعي، پنج ضلعي، هشت ضلعي، ده ضلعي، دوازده ضلعي به کار گرفته شد که با قرار دادن آنها در کنار يکديگر نقش بندي ايجاد مي شود.

در دايرة المعارف فارسي درباره خاتم در دوره صفويه نوشته شده است:

در زمان صفويه، درهاي کاخها، رحلهاي قرآن، صندوق هاي قبر و صندليهاي خود را خاتم کاري مي کردند. مرقد علي بن ابي طالب (ع) در نجف ظريف ترين شاهکار خاتم ساري است که بدست استاد شيرازي ساخته شده و نيز قسمتهايي از صندوق منبت مقبره شيخ صفي در اردبيل مربوط به اين دوره است. در آن زمان مرکز خاتم شهر اصفهان بود اما بعدها رو به انحطاط گذاشت و شهر شيراز مرکز يگانه صنعت خاتم ساري شد و ساختن اشيايي مانند تخته نرد، شطرنج، رحل قرآن و قابهاي کوچک ادامه يافت.

اشيايي در اين دوره عبارت است از: در و پنجره خاتم، قاب آيينه ها، جاي قرآن، جعبه هاي شصت پاره، چوب گهواره، رحل، ميز، جاي شانه سرخابدان، صندوق خاتم براي اماکن متبرکه، چپق، انواع قلم و قلمدان.

قديمي ترين آثار هنري که از خاتم باقيمانده است صندوق مرقد حضرت موسي بن جعفر و امام جواد (ع) در کاظمين است اين صندوق در اوایل زمان شاه اسماعيل صفوي در سال ۹۰۶ (ق. ۵) به دست استاد محمد جمعه ساخته شد. در دوره زنديه خاتم ساري رونق و رواج بسياري داشته است، يکي از نفيس ترين آنها

صندوق خاتم مرقد حضرت علي(ع) است. صندوق مرقد حضرت سيدالشهدا، صندوق مقبره حضرت زينب(س) درشام با طرح (ترنج در ترنج) در میان بهترین کارهای خاتم این زمان جای دارد. بهترین خاتم های گره در آن زمان در شیراز ساخته شد و این سبک به اوج خود رسید. هنر خاتم در دوره قاجاریه رو به انحطاط گذاشت و هنرمندان این هنر در سخت ترین شرایط زندگی می کردند. در اواخر سلطنت قاجار فقط عده ای از هنرمندان و هنرشناسان ثروتمند با این هنرآشنایی داشتند. در این دوره در حرم حضرت عبدالعظیم(ع) به وسیله دو استاد شیرازی خاتم کاری شد. در دیگری در موزه ایران باستان است که از جمله ارزشمندترین آثار خاتم است. بهترین خاتم های شش ضلعي در تهران و شیراز ساخته شدند با حمایت از هنرمندان سبک آنان عوض شد و ابتدا خاتمی به نام جوسفید و جو سیمی و سپس حاشیه شش ضلعي در خاتم کاری به کار برده شد و خاتم به صورت نیمه معرق نیز در این زمان مرسوم گردید. در دوره پهلوی کوششهای مستمری جهت احیاء و بقای هنرهای ملی بعمل آمد و برای رسیدن به مقصود در سال ۱۳۰۹ يك مجتمع بزرگ هنري تشكيل گردید که کارگاه خاتم سازی یکی از این کارگاهها بود که در وزارت فرهنگ و هنر با دعوت از خاتم سازان با تجربه و قدیمی سراسر ایران تشکیل شد، خاتم کاریهای تالار کاخ مرمر و مجلس شورای اسلامی از آثار ارزشمند این دوره است. از استادان بنام زمان پهلوی میتوان استاد صنایع خاتم، حسن کاشی تراش، خلیل گلریزخاتم، استاد علي نعمت، استاد غلامرضا روزي طلب، علي اميري، محمد ملك محمدی، علي بابویه، علي اکبر جوانمرد و... نام برد.

روش ساخت خاتم

این هنر دو مرحله کاری دارد: ۱) خاتم سازی که شامل عملیاتی از قبیل طراحی خاتم، تهیه مواد و مصالح و برش مصالح اولیه، ترکیب و ایجاد گل و در نهایت ساخت قامه (جسم مکعب مستطیلی شکل دارای میانگین طول ۴۰ سانتی متر و عرض ۱۰ سانتی متر و قطر ۳ سانتی متر از چوب یا خاتم) و برش آن و تهیه لایه خاتم است.

۲) خاتم کاری که شامل طراحی زیر سازی، طراحی چسباندن لایه های خاتم بر روی زیر کار، پرداخت و جلا کاری اشیای خاتم کاری است.

در ساخت خاتم چوب، استخوان ویا فلز را به صورت منشورهای مثلث القاعده برش داده و آنها را به گونه ای کنار هم قرار می دهند که برش عرضی این مثلث های واحد، دارای اشکال هندسی منظم باشد. سپس با سربشم برش های نازک را با نظم و ترتیب خاصی روی ورقه نازک چوبی می چسبانند و پس از خشک شدن ورقه ها را بر روی اشیای مورد نیاز جهت تزیین نصب می کنند.

معرفی تعدادی از آثار خاتم در موزه صنایع دستی سعد آباد

خاتمکاری های موجود در این موزه توسط سازمان میراث فرهنگی ، صنایع دستی و گردشگری از خاتم سازان معروف معاصر خریداری و به نمایش گذاشته شده است. این آثار شامل : قاب تابلو، میز های مستطیل و مربع شکل، جعبه های جواهر، مجموعه آثار خاتم روی میز کار، ماکت هایی از اماکن تاریخی مثل آرامگاه سعیدی و حافظ و دروازه قرآن در شیراز، می باشند که در ساخت آنها از انواع چوب (گردو، عناب، فوفل، نارنج و....) مفتولهای فلزی برنج و استخوان شتر یا اسب استفاده شده است.

مجموعه آثار خاتم استاد صنایع خاتم (خاتم ساز نام آور دوره پهلوی) شامل:

- ۱) جا پاکتی خاتم به طول ۳۲ cm و عرض ۱۵ cm و ارتفاع ۲۲ cm
- ۲) جا قلمی خاتم به ارتفاع ۱۰ cm و در هر طرف پنج قلم جای می گیرد
- ۳) ساعت خاتم به ابعاد ۱۹/۲ × ۱۲/۵ × ۶/۳ cm
- ۴) جعبه سیگار خاتم به طول ۱۷/۲ سانتی متر و عرض ۱۰/۳ سانتی متر و ارتفاع (۴/۵ cm یا درب) و (۲/۳ cm بدون درب)
- ۵) جعبه خاتم به طول ۳۶ cm و عرض ۱۵/۵ cm و ارتفاع ۱۲ cm
- ۶) جواهر خشک کن خاتم به ابعاد ۱۶ × ۷/۵ × ۹ cm
- ۷) جا سوزنی خاتم به ابعاد ۵/۵ × ۵/۵ × ۶ cm
- ۸) زنگ خاتم دایره ای شکل به قطر ۶/۵ cm و ارتفاع ۶/۵ cm

آثار خاتم استاد محمد گلریز خاتمی

۱) جلد آلبوم خاتم به ابعاد 53×32 cm با نقش لچک و ترنج و شمسه های شش گوش که با انواع چوب، فلزبرنج و استخوان شتر ساخته شده است و محل ساخت آن اصفهان است. در حال حاضر این استاد در تهران (ضلع جنوب غربی میدان ونک فروشگاه پارس خاتم) مشغول به خاتم سازی می باشد.

آثار خاتم استاد احمد اللهیان

۱) میز خاتم مستطیل شکل به ابعاد $70/5 \times 48$ cm با نقش لچک و ترنج شمسه و شمسه های کوچک شش گوش و ساخته شده از انواع چوب، استخوان و فلز برنج، محل ساخت شیراز است.
 ۲) دو عدد میز خاتم مربع شکل به ابعاد $52 \times 52 \times 47$ cm و نقوش گل وپته در وسط و زمینه با شمسه های کوچک شش گوش، محل ساخت آن شیراز است.
 از دیگر آثار این استاد ماکت دروازه قرآن و آرامگاه سعدیست که ساخت آن پانزده ماه طول کشیده است. ماکت آرامگاه حافظ نیز ساخت استاد داناپور از خاتم سازان معروف معاصر در شیراز است.

زیبایی و ظرافت هنر خاتم کاری دل هر بیننده ای را می رباید. با حمایت از اساتید خاتم کار و رشد و توسعه این هنر زیبا می توان به توسعه صنعت گردشگری کمک کرد. به راستی که این هنر فاخر گردشگران را سحر می کند و برای توریست ها این تحفه ایرانی حکم طلا را خواهد داشت.

منابع:

کتاب هنر خاتم سازی در ایران، تحقیق و تدوین دلشاد طهوری
 روزنامه ایران سال سیزدهم، شماره ۲۷۲۶
 مجله هنر و مردم